

НИКОЛАЄЦЬ Катерина,
д. і. н., професор,
професор кафедри економічної теорії
та конкурентної політики
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
ORCID: 0000-0002-0471-2895
k.nikolayets@knu.edu.ua

NIKOLAIETS Kateryna,
Doctor of Sciences (History), Professor,
Professor at the Department of Economics
and Competition Policy
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0002-0471-2895
k.nikolayets@knu.edu.ua

РЕЕМИГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ

На основі аналізу соціального складу та матеріально-фінансового забезпечення українських біженців від війни визначено перспективи їх повернення після завершення бойових дій. Висунуто гіпотезу, що у разі, якщо сучасна російсько-українська війна набуде форми "замороженого" конфлікту із завершенням активних бойових дій після укладення угоди або серії угод про припинення вогню, це може прискорити повернення на батьківщину значної частини українських біженців, які знайшли притулок у країнах Європейського Союзу. На основі аналізу ставлення українців, що отримали тимчасовий притулок за кордоном, до повернення в Україну залежно від масштабів та характеру збройного протистояння з РФ і дій Уряду України прогнозовано умови зростання кількості тих, хто готовий повернутися. Висвітлено окремі умови конкуренції на внутрішньому ринку праці за умов залучення до роботи реемігрантів. Охарактеризовано загальнодержавні та регіональні програми, які мають сприяти поверненню значної частини українських втікачів від війни в Україну, а також чинники, що можуть спричинити зворотний ефект і сплеск міграції за кордон для возз'єднання сімей поза межами нашої держави. За допомогою соціологічного й орієнтаційно-ціннісного методів перевірено висунуту на основі результатів соціологічних опитувань гіпотезу про те, що головною умовою повернення на батьківщину українських біженців від війни є насамперед забезпечення рівня особистої безпеки, який вони пов'язують із припиненням війни чи бойових дій, а перспектива отримання високооплачуваної роботи та рівень соціалізації не відіграють вирішальної ролі для ухвалення рішення про рееміграцію. Визначено зв'язок між уявленнями про перспективи завершення сучасної російсько-української війни та поверненням українців передусім із європейських країн на батьківщину з огляду на те, що переважну більшість тих, хто виїхав, становлять жінки з дітьми. Оцінено вплив

RE-EMIGRATION OF UKRAINIAN REFUGEES

Based on the analysis of the social composition and material and financial support of Ukrainian refugees from the war, the prospects of their return after the end of hostilities have been determined. The hypothesis is put forward that if the current Russian-Ukrainian war takes the form of a "frozen" conflict with the end of active hostilities after the conclusion of an agreement or a series of cease-fire agreements, this may accelerate the return to the homeland of a significant part of Ukrainian refugees who have found refuge in the countries of the European Union. Based on the analysis of the attitude of Ukrainians, who received temporary shelter abroad, to returning to Ukraine, depending on the scale and nature of the armed confrontation with the Russian Federation and the actions of the Ukrainian government, the conditions for the increase in the number of those who are ready to return are predicted. Specific conditions of competition in the internal labor market under the conditions of employment of re-emigrants are highlighted. National and regional programs that should contribute to the return of a significant part of Ukrainian refugees from the war to Ukraine are characterized, as well as factors that can cause a reverse effect and a surge of migration abroad for the reunification of families outside the borders of our state. With the help of sociological and orientation-value methods, the hypothesis, that is put forward on the basis of the results of sociological surveys, was tested, that the main condition for the return of Ukrainian refugees from the war to their homeland is, first of all, ensuring the level of personal security, which they associate with the cessation of wartime or hostilities, and the prospect of obtaining a well-paid job and the level of socialization do not play a decisive role in making a decision on re-emigration. The relationship between the perception of the prospects for the end of the current Russian-Ukrainian war and the return of Ukrainians, primarily from European countries, to their homeland is determined, considering that the vast majority of

регіональної конкуренції на ринку праці в Україні на реалізацію відповідних програм повернення українських утікачів від війни.

Ключові слова: міграційна політика, міграції населення, біженці від війни, національна безпека, рееміграція.

those who left are women with children. The impact of regional competition on the labor market in Ukraine on the implementation of relevant programs for the return of Ukrainian refugees from the war was evaluated.

Keywords: migration policy, population migration, refugees from the war, national security, re-emigration.

JEL Classification: F22, F42, H56.

Вступ

Повномасштабне воєнне вторгнення російської федерації в Україну у 2022 р. спричинило масштабну хвилю міграції, зумовлену пошуком прихистку від бойових дій переважно на території країн Європейського Союзу, рф, Канади. До ЄС виїхала значна кількість тих, хто планував такий виїзд ще до повномасштабного вторгнення, й тих, хто прагнув якомога швидше убезпечити себе та своїх дітей від жахів війни. До російської федерації виїхали ті, хто мав надію перечекати там період активних бойових дій і повернутися вже до анексованих росією українських територій, а також ті, хто був переміщений під час примусових депортацій.

Певний час тих, хто виїхав з України, намагаючись вберегти себе та своїх рідних від згубних наслідків бойових дій, називали "вимушеними мігрантами", "біженцями від війни" або "воєнними мігрантами". Проте до *вимушених мігрантів* можна зараховувати й тих, хто змінив місце проживання внаслідок дії стихійного лиха чи обставин, пов'язаних із політичними репресіями або переслідуваннями на етнічному ґрунті. Офіційний статус *біженця* оформила лише частина тих українців, що виїхали в пошуках прихистку за кордон. До числа "*воєнних мігрантів*" можна зараховувати й тих, хто зголосився переїхати на тимчасово окуповані росією території з порушенням українського законодавства. Однак термін "воєнні мігранти" дещо більш точно відображає причину вимушеної зміни місця для життя. Вживання терміна "*українські біженці від війни*" більш відповідає англomовному аналогу, якщо до них зараховувати тих, хто був вимушений залишити територію країни, тікаючи від війни.

Визначення кількості тих українських біженців від війни, які після завершення бойових дій повернуться до України, надзвичайно важливе в умовах, коли необхідно буде задовольнити висхідні потреби у кваліфікованих працівниках задля відновлення роботи промислових підприємств, розширення внутрішнього ринку товарів і послуг для подальшого економічного зростання. Збільшення попиту на вітчизняні товари та послуги шляхом рееміграції уможливило б стимулювання виробництва і покращання роботи сфери послуг. Тому визначення заходів, які б могли відіграти позитивну роль у зростанні темпів рееміграції, може бути оцінене як важливе для забезпечення поступального економічного розвитку.

Окремі аспекти обраної теми дослідження представлено у наукових працях Лібанової (2022a–c), яка на початку повномасштабного вторгнення неодноразово стверджувала про загрозу виїзду значної частини українських чоловіків до їхніх жінок за кордон для возз'єднання сімей у разі, якщо активні бойові дії затягнуться. На її думку, значна кількість українських біженців від війни буде намагатися працевлаштуватися поза межами нашої держави через неможливість забезпечити власну безпеку в Україні. Через два роки після повномасштабного вторгнення дослідниця вже наголошувала на тому, що у кращому випадку до України після війни повернеться не більш ніж половина тих, хто змушений був шукати притулку за кордоном, а у гіршому – цей показник буде становити близько 30%, як це було після війни на Балканах (Лібанова, 2024). Вона також зазначала, що останнім часом спостерігається тенденція до переміщення українських біженців від війни до багатших країн, коли вони мігрують з Польщі до Німеччини, Чехії та Нідерландів, і досвід свідчить, що у такому разі шанси на їх повернення значно зменшуються. Така тенденція, а також скорочення народжуваності, втрати у війні неминуче спричинять депопуляцію населення у післявоєнній Україні (Лібанова, 2023). І цей загрозливий сценарій, на думку відомої вченої, вже фактично не залежить від того, чи вдасться повернути до України втікачів від війни.

На тому, що результати соціологічних опитувань відображають більше сподівання та наміри, аніж реальні перспективи повернення українських біженців від війни, наголосив у своєму дослідженні *Andrle* (2023). Науковець підкреслив, що для повернення українських громадян відсутні перешкоди на кшталт етнічних чисток чи внутрішньої диктатури в Україні. І якщо вони вирішать повернутися, то українська влада не буде цьому перешкоджати, що спростить повернення до "демократичної держави з інклюзивно мислячим громадянським суспільством".

Gerlach and Ryndzak (2022) у своєму дослідженні наголосили на тому, що ухвалення українськими біженцями від війни рішення про повернення в Україну буде залежати насамперед від перспективи працевлаштуватися за кордоном, а також забезпечити можливість навчання для дітей. Дослідники зауважили, що країни ЄС зацікавлені в тому, щоб українські біженці від війни не поверталися до України, а тому роблять важливі кроки для їх соціалізації поза межами нашої держави.

Bosse (2022) акцентувала на важливості концентрації державних зусиль європейських країн на тому, щоб утримати найбільш працездатну частину українських біженців від війни на новому місці проживання. У цьому контексті важливість зусиль, спрямованих на отримання освіти українськими дітьми за кордоном, зазначала *Morrice* (2022). Загалом у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників помітна переконаність у тому, що між Україною й окремими країнами, які прийняли найбільшу частину біженців від війни, розгорнеться конкурентна

боротьба за працівників. Україна певний час намагатиметься повернути біженців від війни, а країни-реципієнти сконцентрують зусилля на тому, щоб залишити у себе найбільш працездатну частину біженців та якомога більшу кількість дітей. Такі дії сприятимуть притоку працівників і омолодженню населення. Українські науковці наголошують, що протягом певного часу для тих, хто виїхав у пошуку порятунку від війни, буде важливим так званий "фактор батьківщини" (Лібанова, 2024), але згодом його вплив зменшуватиметься і на ухвалення рішення про повернення до України впливатимуть чинники, пов'язані з прагматичною оцінкою власних можливостей жити на новому місці порівняно з умовами, які були на батьківщині.

Метою статті є визначення факторів, які можуть сприяти поверненню українських біженців від війни в Україну та їх закріплення на батьківщині після реєміграції.

Дослідження базується на гіпотезі, що у разі, якщо сучасна російсько-українська війна набуде форми "замороженого" конфлікту із завершенням активних бойових дій після укладення угоди або серії угод про припинення вогню, це може прискорити повернення в Україну значної частини українських біженців, які знайшли прихисток у країнах Європейського Союзу. В основу гіпотези покладено висновок низки соціологічних опитувань, результати яких підтверджують думку, що головною умовою повернення на батьківщину для українських біженців від війни є рівень особистої безпеки після реєміграції, а не наявність житла чи перспективи високооплачуваної роботи. Таке твердження перевірено методом аналізу ціннісних орієнтирів тих, хто був змушений тікати від бойових дій поза межі України. Матеріали для аналізу ціннісних орієнтирів отримано переважно на основі соціологічних опитувань, організованих методом *CATI* (англ. *Computer Assisted Telephone Interviewing* – комп'ютерна система телефонного опитування). Верифікація їх результатів відбувалася з урахуванням даних, що одержані на основі *face-to-face* опитувань в Україні родичів біженців від війни, які перебувають на території країн ЄС.

Переважно для визначення кількості українських біженців від війни, які повернуться на батьківщину, дослідники послуговуються даними соціологічних опитувань, де міститься відповідь на питання про готовність до повернення після завершення війни. Однак наявність намірів не завжди передбачає їх перспективну реалізацію. Тому для верифікації висновків про повернення біженців на батьківщину використано й результати опитувань тих, хто повернувся. Результати таких опитувань свідчили про певну зміну мотивації щодо повернення, а також про зміну мотиваційних чинників залежно від тривалості бойових дій і перебування конкретних громадян України за кордоном. Поєднання соціологічного методу наукового пошуку з орієнтаційно-ціннісним дало змогу уточнити чинники, які можуть сприяти поверненню в Україну

більшої кількості біженців від війни. Використання прогностичного методу уможливило оцінити перспективи повернення мігрантів завдяки запровадженню загальнодержавних та місцевих програм, орієнтованих на забезпечення концентрації працівників у певних регіонах.

Водночас точне визначення кількості тих, хто повернеться, надзвичайно ускладнене за дії порівняно великої кількості чинників, які визначатимуть ухвалення рішення про повернення, а також так званих "чорних лебедів", дію яких неможливо передбачити. Проте визначення факторів, які сприятимуть поверненню українських біженців від війни, може відповідним чином скоригувати зміст державних та місцевих програм, спрямованих на залучення певних працівників в умовах загострення конкуренції на ринку праці у повоєнній Україні.

Змістовна структура основної частини статті містить три розділи. У першому розділі міститься аналіз динаміки міграційних процесів упродовж 2022–2024 рр. у контексті його впливу на повернення тих, хто виїхав з України; у другому – охарактеризований вплив конкуренції на ринку праці на процес рееміграції, а третій – містить оцінки державних та регіональних програм, які мають стимулювати повернення українських біженців від війни на батьківщину.

1. Зміни характеру міграції у 2022–2024 рр. та його вплив на повернення біженців від війни в Україну

Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну, за висновком Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, породило найбільшу з часів Другої світової війни міграційну кризу (*Operational Data Portal*, 2024). Абсолютна більшість українських громадян, які виїхали за кордон, зробили це впродовж перших тижнів після повномасштабного воєнного вторгнення росії, проте вже на кінець листопада 2022 р., за даними ООН, 7.89 млн українських громадян були змушені залишити Україну і майже 4.8 млн з них отримали тимчасовий захист (*People in Need*, 2024). Така різниця свідчить про те, що значна частина втікачів від війни не планували тривале перебування за кордоном, а мали надію на швидке повернення на батьківщину після завершення бойових дій.

У пояснювальній записці до проекту Закону України "Про Державний бюджет України на 2023 рік" (2022) стверджувалося, що негативне сальдо міграції у 2022 р. може становити 9.43 млн осіб. При цьому дані про кількість біженців, які переїхали на територію рф, досить різняться залежно від джерела інформації. Більш реальною, відповідно до результатів аналізу російської некомерційної організації "Громадянська опора", є кількість у 1.2 млн осіб, які були розміщені по усіх регіонах росії. Таке розміщення відбувається на основі відповідної постанови уряду рф і, очевидно, відповідає наміру якомога швидше

асимілювати тих, хто прибув з тимчасово окупованих територій України (*People in Need*, 2024). За оцінками ООН, на кінець листопада 2022 р. український кордон з рф перетнули понад 2 млн 852 тис. українців, білорусі – понад 17 тис. (*Operational Data Portal*, 2024).

Зі свого боку, російська влада виявляє відверту незацікавленість у тому, щоб абсолютна більшість українських утікачів від війни повернулася на місця постійного проживання. Помітно, що тимчасово окуповані території прагнуть якомога швидше заселити вихідцями із відділених регіонів росії, значна частина яких у такий спосіб отримує нове місце проживання як "винагороду" за участь у так званій "спеціальній воєнній операції". На користь такої думки свідчать і неодноразові факти позбавлення житла мешканців Донецька, які підтримували наступ рф, але це не вберегло їх від втрати майна, яке вилучали на користь прибулих із російської федерації (Янковський & Бадюк, 2023).

Натомість країни Європейського Союзу намагаються утримати працездатних українців на своїй території, певною мірою полегшуючи працевлаштування та надаючи прийнятні умови проживання. Водночас деякі держави виступили за повернення українських біженців від війни на батьківщину і навіть пропонують кошти на проїзд. Значна частина українських мігрантів отримувала кошти для проживання на території ЄС від родичів, які залишилися в Україні, а більшість – розраховувала й на щомісячну грошову допомогу зарубіжних країн. Скорочення такої підтримки може бути вагомою причиною для ухвалення рішення про повернення на батьківщину. Але переважна більшість тих, хто повернувся, відчували, що не можуть пристосуватися до умов життя за кордоном. І те, що ворога вдалося зупинити за кілька місяців після повномасштабного воєнного вторгнення, викликало першу масову хвилю повернення. І вже влітку 2022 р. значна частина тих, хто виїхав, віддала перевагу поверненню до рідної домівки. А в подальшому навіть масовані ракетні атаки агресора на інфраструктурні об'єкти в Україні не спричинили нових міграційних хвиль. Абсолютна більшість громадян ухвалила рішення зимувати на батьківщині, уникаючи переміщення за кордон. Так, 67% опитаних навіть не планували виїжджати за кордон, а ще 20% респондентів наголосили, що не планували виїзд, але могли б змінити власну думку у разі, якщо тривалий час не було б електропостачання чи опалення (Іванов, 2022).

Проте на кінець 2022 р. стало зрозумілим, що війна може продовжитися невизначений час. Це, своєю чергою, поставило на порядок денний питання про подальшу долю українських біженців від війни з визначенням перспектив та характеру рееміграції.

З 24 лютого 2022 р. до сусідніх країн з України виїхали близько 17 млн осіб, а повернулися – орієнтовно 9.2 млн переселенців (Карпюк, 2023). Проте вже у 2023 р. спостерігалися дещо інші тенденції, визначені затягуванням бойових дій. Йдеться про те, що частина українських громадян, які з-поза меж України на деякий час поверталися до нашої

держави, вже уникали повернення до регіонів, з яких вони свого часу виїхали на сході країни, а стали шукати притулку на час повернення переважно у західній частині України. Це стало наслідком повного руйнування ворогом низки населених пунктів на Сході і Півдні України. Зокрема, на сьогодні значних руйнувань зазнали Волноваха, Рубіжне, Попасна, Маріуполь, Краматорськ, Вовчанськ, Кремінна, Куп'янськ, Лиман, Северодонецьк, Лисичанськ, Мар'їнка, окремі райони Харкова тощо.

Наслідком затягування війни також стало переміщення частини українських біженців від війни з країн, що безпосередньо межують з Україною, далі на захід, здебільшого до Німеччини, яка забезпечила їм стабільну фінансову підтримку та певні можливості для соціалізації. Іншою країною, до якої стало прибувати все більше українських біженців від війни, стала Канада, де існує потужна українська діаспора. Рух до Німеччини можна пояснити більш привабливими, як порівняти з Польщею, умовами праці, але переміщення до Канади зумовлюється неможливістю пристосуватися до способу життя у Німеччині, а також пошуком більш привабливого місця для проживання, де умови для соціалізації нагадують українські. Останнє пов'язано з тим, що значну частину населення Канади становлять мігранти і місцеве законодавство порівняно лояльне до них.

Наприкінці 2023 р. вже не Польща, а Німеччина, де перебувало близько 1.1 млн українських біженців від війни, стала країною, де мешкала більшість з них. З понад 1.6 млн українців, яким надала притулок Польща, у країні залишилося лише близько 960 тис. Результати соціологічних опитувань засвідчують, що основними рушійними силами вторинної міграції став вищий рівень оплати праці у Німеччині та краще соціальне забезпечення, інформацію про що мігранти отримали від родичів та друзів. Естонія зберігала лідерство серед країн ЄС за кількістю мігрантів з України на душу населення. У цій країні на 1000 жителів припадало 37 таких осіб. У Молдові українські втікачі від війни становили двадцятку частину населення, у Чорногорії – більше десятої (*Operational Data Portal, 2024*).

Ставлення країн ЄС до українських біженців від війни неоднакове: деякі держави намагаються утримати їх, інші – змушені чинити перепони цьому, оскільки мають проблеми і з мігрантами з інших країн. Так, наприклад, Ірландія, населення якої становить близько 5 млн осіб, була змушена прийняти майже 100 тис. громадян України, що поглибило кризу на ринку житла у цій країні. Така сама ситуація спостерігається і в Австрії, куди також прибувають мігранти із Сирії, Афганістану, Судану, Венесуели.

Отже, затягування російсько-української війни зумовило тенденцію переміщення значної частини українських біженців від війни у європейських країнах у західному напрямку, що негативно впливатиме на їх повернення до України. Такий негативний вплив спричинений не лише збільшенням відстані, на яку від'їжджають мігранти, а й тим, що

мотивацією зміни місця проживання переважно є кращі умови праці та більш високий рівень соціального забезпечення. Обидва ці фактори є основними щодо ухвалення рішення про відмову повертатися до України, і вони ж є основою для того, щоб українці віддали перевагу тому, щоб остаточно вирішити жити у країнах Західної Європи чи Канаді.

З іншого боку, впродовж більш як двох років після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну біженці від війни мали можливість особисто ознайомитися з умовами життя у країнах Західної Європи, що поділило українських громадян на тих, хто зміг пристосуватися до нових реалій життя, і тих, хто не зміг цього зробити. Серед останніх найбільше людей літнього та похилого віку і найменше дітей та молодих людей.

Проблемою для українських громадян за кордоном стало також продовження необхідності винаймати або придбати житло. Обсяги грошових надходжень від родичів з України дещо зменшилися, що вплинуло на можливість орендувати житло за кордоном, а фінансові накопичення для придбання житла виявилися недостатніми у багатьох із них. Разом з тим у 2024 р. спостерігалось скорочення підтримки українських біженців від війни у Європі насамперед у плані допомоги на фінансування екстреного житла. Так, Чехія оголосила, що, починаючи з вересня 2024 р., відшкодуватиме витрати на проживання у нежитлових приміщеннях лише для новоприбулих і лише протягом 90 днів після того, як держава надасть їм тимчасовий захист. Крім того, було оголошено про припинення пільг для дітей, студентів віком до 26 років, вагітних жінок, одинаків-батьків, які мають дітей віком до 6 років, інвалідів та осіб, які їх доглядають. З початку квітня 2024 р. Словаччина зменшила допомогу на короткострокове проживання у нежитловому приміщенні з 12 до 6 євро на добу незалежно від віку. А з липня 2024 р. власники житла вже стали отримувати допомогу лише протягом 120 днів після того, як держава надасть мешканцям тимчасовий захист. Але найрадикальніше скорочення житлової допомоги відбувалося в Шотландії. До кінця 2023 р. уряд цієї країни сплачував кошти за розміщення українських біженців від війни, але з 2024 р. повністю відмовився фінансувати цю програму, переклавши тягар виплат на місцеву владу (Andrle, 2024).

Отже, забезпечення житлом поступово буде дедалі більшою проблемою для українських біженців від війни у Європі. І цілком можливо, що саме ця причина поряд зі складнощами працевлаштування на новому місці буде визначальною при ухваленні ними рішень про повернення на батьківщину. Оскільки більшість українських біженців від війни становили жінки з дітьми, то проблема житла може виявитися для них найбільш гострою. Порівняно високі ціни на оренду житла в європейських країнах, які доведеться сплачувати без урядової підтримки, можуть покласти край споживацькому ставленню частини українських

біженців від війни до перебування на території країн ЄС. І у такому разі кількість українських громадян, які знайдуть собі притулок на їх території, залежатиме від того, чи потребує країна додаткового припливу працівників чи вона хоче позбавитися мігрантів. І для багатьох країн з усталеним укладом економічної діяльності уряди, швидше за все, ухваллять ще більш жорсткі рішення стосовно українських біженців від війни. Тому слід очікувати, що до кінця 2024 р. рішення про повернення на батьківщину ухваллять ті з них, хто не матиме фінансової можливості забезпечити своє перебування у країнах ЄС без фінансової підтримки їх урядів.

2. Вплив конкуренції на ринку праці та безпекового середовища на повернення українських біженців від війни

Досвід ведення воєнних дій на Близькому Сході, на території колишньої Югославії, у Грузії наприкінці 1990-х – початку 2000-х років свідчить, що вони зумовлюють порівняно велику кількість біженців від війни, значна частина яких після завершення бойових дій прагне якомога швидше повернутися до рідних осель. І, як свідчать результати академічних досліджень, близько половини з тих, хто виїхав, повертаються додому впродовж 15 років після усунення причин, які породжували небезпеку (Adda et al., 2022).

Вагомим фактором, який спонукає до повернення, є обмеження часу надання державної допомоги країнами-реципієнтами і, відповідно, необхідність працевлаштовуватися на новому місці. Найбільш активна частина біженців від війни шукає і знаходить роботу, поступово дедалі більше асимілюючись у місцевому середовищі. Інші, як правило, призвичаюються до отримання соціальної допомоги, фактично паразитуючи у країнах-реципієнтах. У другому випадку уряди країн намагаються якомога швидше позбутися біженців від війни, але при тому не наражаючись на критику з боку партнерів.

Рішення щодо працевлаштування біженців від війни ухвалюються залежно від ситуації на ринку праці тієї чи іншої країни. Потреба у працівниках змушує спрощувати процес працевлаштування. Так, вже у 2022 р. Німеччина встановила найвищі з країн Європейського Союзу виплати для українських громадян, які тікали від війни, а Польща збільшила кількість вакансій у тих галузях, де працевлаштування громадян з України було найбільш помітним. Дещо іншою виявилася ситуація у Швеції й Чехії, які вдалися до поступового скорочення обсягів соціальної допомоги для них. Виявилось, що українські біженці від війни досить спокійно почувалися, використовуючи для проживання лише соціальну державну допомогу. Але їх присутність не особливо подобалася місцевим жителям, які не звикли до напливу небажаючих приймати місцеві звички іноземців. Своєю чергою, українці зі Сходу України, які

звикли до постійного проживання у містах, із певними пересторогами сприймали перспективу постійно жити у сільській місцевості.

На відміну від зовнішніх трудових мігрантів, які, як правило, економічно активні й цілеспрямовані у пошуку роботи, біженці від війни переважно не готові відразу йти працювати на новому місці. Даються взнаки психологічні травми від війни, відсутність потрібних навичок роботи, а також здібностей для інтеграції у принципово нове для себе бізнес-середовище. Такі особи приносять більше користі економіці у випадку, коли повертаються додому (*Van Houte & Davids, 2008*).

Певні уявлення про перспективи повернення українських біженців від війни дає структура їх доходів за кордоном. Так, 54% з них отримують соціальні виплати, 43% – працюють (з них 8% – неофіційно), у тому числі й дистанційно зберігаючи роботу в Україні. Отже, майже дві третини біженців від війни не лише не мають достатніх підстав сподіватися на прийнятні умови працевлаштування, а й не шукають роботи, розраховуючи або на соціальні виплати, або на допомогу родичів в Україні, які регулярно надсилають їм кошти. Українські біженці від війни повідомляють про значні проблеми з винаймом житла, яке або виявилось занадто дорогим, або низької якості. Майже 18% мігрантів живуть разом з іншими мігрантами, а 33% зазначають, що не можуть задовольнити елементарні потреби. При тому 51.2% респондентів стверджували, що достатнім для повернення буде завершення бойових дій, а 34.1% назвали головною умовою відсутність авіаційних та ракетних ударів по місцевості, де вони проживають (*Дубровський та ін., 2024*).

Досить ймовірно, що неможливість адаптуватися до ринку праці у країнах-реципієнтах зумовила те, що вже на початку 2024 р. більшість українських біженців від війни назвали безпекову ситуацію основним чинником, який буде визначати ухвалення ними рішення про повернення на батьківщину. На користь такої думки додатково свідчить те, що 59% біженців від війни зазначили, що будуть змушені повернутися в Україну, якщо не зможуть працевлаштуватися у країнах, що їх приймають, або матимуть проблеми з правовим статусом (*Дубровський та ін., 2024*). Ці дані свідчать, що значна частина українських біженців від війни навіть через понад два роки після початку повномасштабного вторгнення, не занадто переймаючись працевлаштуванням, більше турбувалися про збереження соціальних виплат та власний правовий статус.

Водночас твердження про наміри повернутися в Україну в частині соціологічних опитувань можуть бути відповіддю на соціальні виклики і бажання повернутися додому. Проте немає впевненості, що ці наміри збережуть актуальність у разі, якщо бойові дії затягнуться ще на кілька років. Хоча, якщо врахувати залежність намірів про повернення від припинення активних бойових дій, можна розраховувати, що значна частина українських біженців від війни повернеться додому навіть у разі "замороження" війни, а втрата соціальної підтримки у низці країн ЄС може слугувати додатковим стимулом для цього.

3. Загальнодержавні та регіональні програми повернення українських біженців від війни

За методологією Міжнародної організації з міграції, рееміграція є стійкою, якщо питання подальшого переміщення залежить від вільного вибору особи, а умови життя відповідають базовим, з погляду безпеки, матеріального забезпечення, охорони здоров'я та працевлаштування (*International Labour Office*, 2021). Однак такий мінімальний рівень вимог, логічний з погляду міжнародної організації, може бути недостатнім для певної країни, яка прагне уникнути масштабного виїзду своїх громадян за кордон у довгостроковій перспективі. З цієї позиції, країна має забезпечити привабливі умови для життя та розвитку громадян на тривалий проміжок часу, інакше вона продовжуватиме втрачати найбільш кваліфікованих спеціалістів, які шукатимуть кращі умови для самореалізації за її межами (Соціальна згуртованість і довіра громадськості, 2023). Особливо це стосується молодих людей, які готові жертвувати певними зручностями на місці проживання заради отримання перспективної роботи та престижного працевлаштування у майбутньому.

Для України перспектива подальшої втрати населення загрозлива у тому числі й у демографічному вимірі, оскільки за значного скорочення народжуваності вона не зможе відновити попередні показники кількості населення (Михайлишин, 2024). А подальший виїзд кваліфікованих спеціалістів може поставити під загрозу реалізацію інноваційних програм економічного розвитку (Безручко, 2024).

Загальне підтвердження гіпотези про те, що повернення значної частини українських біженців від війни з європейських країн може відбутися уже після досягнення дієвої угоди про припинення бойових дій, потребує визначення дії чинників, які можуть радикальним чином вплинути на їх закріплення на батьківщині.

Більшість українських біженців від війни походять зі східних та південних областей України, де руйнування житла й інфраструктури найбільші, – таких близько 4.5 млн громадян (або 1.8 млн родин) (Мурликіна, 2023). І оскільки значна кількість тих, хто виїхав зі Сходу та Півдня України, просто не матиме можливості повернутися на попереднє місце проживання, то логічно припустити, що певний час вони спробують закріпитися на території центральних та західних областей країни. Таке закріплення буде залежати й від ефективності реалізації державних та регіональних програм, спрямованих на підтримку тих, хто повернеться з-за кордону.

В умовах війни в Україні набуло поширення упереджене ставлення до українських біженців від війни як до тих, хто залишив країну у важкий для неї час. Таке ставлення може стати перешкодою для їх повернення на батьківщину. Але у такому разі Україні доведеться віддавати перевагу залученню до процесів відновлення економіки

вихідців зі східних країн, насамперед, Індії, Пакистану, Сирії, де середній рівень заробітної плати у кілька разів нижчий, ніж в Україні. Залучення таких мігрантів до роботи на будівництві в Україні, найбільш ймовірно, потягне за собою компактне їх проживання. Це, своєю чергою, може негативно позначитися на їх інтеграції в українське суспільство. Родинно-земляцькі інтереси між такими мігрантами можуть сприяти їх відмові від соціалізації в Україні. Тимчасовій зайнятості в Україні можуть також сприяти кліматичні відмінності між Україною та південно-східними країнами, мешканці яких не звикли до порівняно низьких температур взимку. Не виключено, що це сприятиме зростанню плинності працівників, наприклад з Індії. Тому запровадження державних та регіональних програм, які сприятимуть поверненню і закріпленню в Україні біженців від війни, може частково пом'якшити прогнозований післявоєнний дефіцит працівників.

При розробці таких програм потрібно враховувати перспективні конкурентні переваги післявоєнної України, які полягатимуть у порівняно високих темпах економічного зростання, характерних для бідніших країн або країн, які змушені відновлювати свою економіку, що загалом створює кращі умови для самореалізації працівників, залучених до відбудовних процесів якомога раніше. Крім того, повоєнне відновлення збільшить попит на працівників будівельних спеціальностей, а також на послуги інвесторів, готових вкладати кошти у нерухомість, що може викликати справжній будівельний бум у низці областей України. Інвестиційна привабливість України може бути визначена невеликою вартістю життя порівняно з багатшими країнами, що з часом забезпечить прибутки від вкладення коштів у нерухомість, дорожчання якої буде зумовлене загальним піднесенням економіки.

При цьому, як свідчить досвід колишньої Югославії, відновлення старого житла є не занадто ефективним засобом утримання реемігрантів в українських реаліях. До цього слід додати, що у певних регіонах відновлювати зруйновані монофункціональні поселення немає ніякої економічної перспективи, оскільки зруйновані шахти не забезпечать місцевих жителів роботою, а потенційна екологічна загроза стимулюватиме їх до переїзду на інші місця.

Водночас на регіональному рівні виділення земельних ділянок має бути забезпечене з урахуванням перспектив розміщення та релокації підприємств. І конкурентна боротьба між областями України за кваліфікованих працівників може розгорнутися насамперед там, де найбільш виважено розміщені виробничі потужності та житло для працівників. Привабливість інвестиційного клімату на місцях буде пов'язана з тим, наскільки легко громадянин/резидент зможе розпоряджатися результатами роботи без впливу корупційних та криміногенних складових.

На сьогодні в Україні діє кілька програм, орієнтованих на закріплення в нових регіонах проживання тих, хто був змушений залишити

рідні оселі: "Допомога на проживання" (щомісячна допомога у розмірі 2000 грн для дорослих та 3000 грн для дітей і осіб з інвалідністю), "Допомога на дитину" (допомога у розмірі 3000 грн на другу дитину, 4500 на третю та наступних дітей), "Одноразова допомога" (для тих, хто втратив житло внаслідок бойових дій, передбачена одноразова допомога у розмірі 30 000 грн на одну особу), "Компенсація за зруйноване житло" (передбачає можливість компенсації за зруйноване житло за його вартістю), "Працевлаштування" (держава компенсує роботодавцю витрати за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб у розмірі 6700 грн за кожного працевлаштованого), "Компенсація витрат за тимчасове розміщення внутрішньо переміщених осіб" (власники житла, які безкоштовно прихистили ВПО, отримують гарантовану державну підтримку у розмірі 14.77 грн за один день розміщення), "Програма мікрогрантів" (для охочих розвивати свій мікробізнес передбачена виплата до 250 тис. грн для витрат на оренду, зарплату працівників, оплату консультаційних послуг, купівлю обладнання та ремонтні роботи), "Програма грантів для ІТ-стартапів" (отримувач гранту зобов'язаний створити від трьох робочих місць залежно від етапу стартапу), "Старт в ІТ" (можливість отримати кошти на навчання у сертифікованих школах за ІТ-спеціальностями).

Як видно з наведеного вище, програми орієнтовані на розвиток ІТ-галузі, а також спрямовані на те, щоб частково полегшити винайм житла на новому місці проживання. Проте розміри виплат тим, хто вимушений був змінити місце проживання, скоріше спрямовані на те, щоб шляхом реєстрації визначити кількість внутрішньо переміщених осіб та регіони їх нового розміщення.

Уже у 2022 р. Уряд України запровадив виплати у розмірі 250 тис. грн для розвитку підприємницької діяльності для тих, хто в умовах війни був змушений змінити місце проживання (Слуцький, 2022). Однак іноземні інвестори потенційно зможуть забезпечити значно більші витрати на розвиток бізнесу. Гранти у розмірі до 50 тис. дол. США оптимальні лише для стартапів або малого й середнього бізнесу, а великим компаніям такий вид фінансування навряд чи підійде (Гранти для бізнесу, 2023).

Звичайно, великі інвестиції у розвиток економіки України певний час будуть стримуватися перспективою початку нової війни російською федерацією проти України. Однак розвиток ІТ-галузі, будівництва, створення підприємств оборонно-промислового комплексу, виробництво і переробка сільськогосподарської продукції, спорудження підприємств легкої промисловості, модернізація та формування нових шляхів сполучення виглядають достатньо привабливими. Тому владним структурам на місцях важливо включатися у розроблення програм працевлаштування та розміщення підприємств задля формування нових робочих місць і розширення ринку споживання.

Висновки

Дослідження в цілому підтвердило гіпотезу про те, що після припинення бойових дій українські біженці від війни можуть ухвалити рішення про повернення додому. Таке рішення буде мотивоване передусім міркуваннями особистої безпеки, що обумовить розміщення тих, хто повернеться, подалі від кордону з рф. На закріплення тих, хто повернувся, буде впливати пересторога перед можливим новим вторгненням і перспективою ракетних обстрілів з боку рф.

Водночас важливим чинником стануть умови економічної діяльності для тих, хто повернувся. Повернення українських біженців від війни буде багато в чому визначатися дієвістю державних і регіональних програм забезпечення житлом та розширення економічної діяльності. Дієвість таких програм, залежно від регіону, буде важливим аргументом у конкурентній боротьбі на ринку праці у повоєнній Україні. Зміст програм підтримки не має обмежуватися розвитком ІТ-галузі та невеликими компенсаціями, скерованими на оренду житла на новому місці. Розміри виплат мають бути достатніми для реалізації бізнес-проектів, спрямованих на модернізацію економіки України. У іншому разі це буде зроблено не за ініціативи України, а за участю іноземних інвесторів, які у такий спосіб отримають додаткові важелі впливу на українську економічну політику.

Економічні можливості українських біженців від війни, напевно, будуть обмежені інтересами малого та середнього бізнесу. Такі інтереси стануть важливим стимулом для зростання внутрішньоукраїнського ринку і збільшення виробництва великими фінансово-промисловими групами.

Повоєнний розвиток української економіки багато в чому залежатиме від можливостей для прозорого ведення бізнесу. Загрозу для нього можуть становити рейдерські захоплення підприємств, тиск з боку великих фінансово-промислових груп, які можуть докладати зусиль для зосередження виробництва під своїм контролем. При цьому Україна позбавлена можливості забезпечити відбудову та прискорений розвиток економіки без порівняно великих іноземних інвестицій. Водночас спрямування іноземних інвестицій не повинно нашкодити інтересам держави, спричиняючи руйнування окремих галузей промислового виробництва.

Держава за жодних обставин не має перешкоджати поверненню українських біженців від війни. Усвідомлення ними неможливості прозорої самореалізації на батьківщині найбільш ймовірно призведе до остаточного розриву їх зв'язків з Україною. У такому разі Україна змушена буде докладати великих зусиль для інтеграції в українське суспільство дедалі більшої кількості мігрантів із країн Сходу, чий менталітет, життєві звички та світогляд суттєво відрізняються від наших і не даватимуть змоги порівняно швидко інтегрувати їх в український соціум. А така інтеграція потребуватиме значно більших зусиль та фінансових вкладень, аніж та, що уможливить повернути в Україну більшу частину

українських біженців від війни. Фактично після завершення бойових дій держава змушена буде обрати, яку кількість іноземних трудових мігрантів вона готова прийняти і чи варто збільшувати таку кількість завдяки створенню штучних перепон для рееміграції українців принаймні з європейських країн. Українські біженці від війни можуть значно посилити позиції української економіки, сприяти зростанню внутрішнього ринку та, за певних обставин, забезпечувати національну стійкість. Визначення таких обставин та ролі держави в цьому процесі може стати предметом майбутніх наукових пошуків.

Варто перевірити гіпотезу про те, що рееміграція може стати вагомим чинником повоєнної консолідації українського соціуму на основі спільності у ставленні до відновлення економіки, оскільки левову частину біженців від війни становлять жінки та діти чоловіків, які захищають країну зі зброєю в руках чи працювали у тилу для забезпечення різних потреб обороноздатності країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCE

- Adda J., Dustmann C., & Görlach J. (2022). The Dynamics of Return Migration, Human Capital Accumulation, and Wage Assimilation. *The Review of Economic Studies*, 89(6), 2841–2871. <https://doi.org/10.1093/restud/rdac003>
- Andrle, J. (2023). *How Many Ukrainians Will Return Home After the War? The answer is not as straightforward as you'd think...* <https://www.peopleinneed.net/how-many-ukrainians-will-return-home-after-the-war-10280gp>
- Andrle, J. (2024). *European countries are cutting housing support for refugees, leaving vulnerable groups at risk.* <https://www.peopleinneed.net/european-countries-are-cutting-housing-support-for-refugees-leaving-vulnerable-groups-at-risk-11432gp>
- Bosse, G. (2022). *Values, rights, and changing interests: The EU's response to the war against Ukraine and the responsibility to protect Europeans.* <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13523260.2022.2099713>
- International Labour Office. (2021). *ILO Global Estimates on International Migrant Workers – Results and Methodology – Third edition.* https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_808935.pdf
- Gerlach, I., & Ryndzak, O. (2022). *Ukrainian Migration Crisis Caused by the War.* <https://journale.com/pliki/pw/2-2022-Gerlach.pdf>
- Morrice, L. (2022) *Will the war in Ukraine be a pivotal moment for refugee education in Europe?* <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02601370.2022.2079260>
- Operational Data Portal. (2024). *Ukraine refugee situation.* <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- People in Need. (2024). *Ukrainian Refugee Crisis: The Current Situation.* <https://www.peopleinneed.net/the-ukrainian-refugee-crisis-current-situation-9539gp>
- Van Houte, M., & Davids, T. (2008). Development and Return Migration: From Policy Panacea to Migrant Perspective Sustainability. *Third World Quarterly*, 29(7), 1411–1429.
- Безручко, А. (2024). *Майбутнє належить тим, хто впроваджує інновації: як Україні наздогнати розвинені країни світу.* <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/04/8/712140>
- Безручко, А. (2024). *The future belongs to those who implement innovations: how Ukraine can catch up with the developed countries of the world.* <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/04/8/712140>
- Гранти для бізнесу: як отримати гроші на відкриття і розвиток. (2023). <https://fondy.ua/uk/knowledge/grants/>
- Grants for business: how to get money for opening and development. (2023). <https://fondy.ua/uk/knowledge/grants/>

Дубровський, В., Черкашин, В., Вахітова А., & Гетман, О. (2024). <i>Воєнні мігранти: світовий досвід та українські особливості</i> . https://help-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/Policy-war-migranti-final-1.pdf	Dubrovskiy, V., Cherkashyn, V., Vakhitova, A., & Getman, O. (2024). <i>Military migrants: world experience and Ukrainian peculiarities</i> . https://help-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2024/04/Policy-war-migranti-final-1.pdf
Іванов, О. (2022). <i>Тікати чи зимувати. Як російські ракетні удари вплинули на бажання українок виїхати працювати за кордон</i> . https://biz.nv.ua/ukr/economics/trudova-migraciya-ta-bizhenci-skilki-ukrajink-ladnivijihati-za-kordon-ciyeji-zimi-opituvannya-50278124.html	Ivanov, O. (2022). <i>To flee or to stay for the Winter. How Russian missile strikes affected Ukrainian women's desire to go and work abroad</i> . https://biz.nv.ua/ukr/economics/trudova-migraciya-ta-bizhenci-skilki-ukrajink-ladnivijihati-za-kordon-ciyeji-zimi-opituvannya-50278124.html
Карплюк, Д. (2023). <i>Війна РФ спричинила найбільшу міграційну кризу з часів Другої світової – ООН</i> . https://glavcom.ua/country/society/vijna-rf-sprichinila-najbilshu-mihratsijnu-krizu-z-chasiv-druhoji-svitovoji-oon-900795.html	Karpliuk, D. (2023). <i>The war in the Russian Federation caused the biggest migration crisis since World War II – UN</i> . https://glavcom.ua/country/society/vijna-rf-sprichinila-najbilshu-mihratsijnu-krizu-z-chasiv-druhoji-svitovoji-oon-900795.html
Лібанова, Е. (2022a). <i>Війна з Росією: як дати роботу біженцям і що робити після</i> . https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosijeju-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html	Libanova, E. (2022a). <i>War with Russia: how to give jobs to refugees and what to do after</i> . https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosijeju-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html
Лібанова, Е. (2022b). <i>"Ми можемо втратити 5 млн. людей" – демографія Елла Лібанова</i> . https://suspline.media/257015-mi-mozemo-vtratiti-5-mln-ludej-demografina-ella-libanova/	Libanova, E. (2022b). <i>"We can lose 5 million people" – demographer Ella Libanova</i> . https://suspline.media/257015-mi-mozemo-vtratiti-5-mln-ludej-demografina-ella-libanova/
Лібанова, Е. (2022c). <i>Після війни не жінки пойдуть назад в Україну, а їхні чоловіки вирушать за кордон, – соціологиня</i> . https://focus-ua.cdn.ampproject.org/v/s/focus.ua/uk/amp/ukraine/520997-posle-voyny-ne-zhenshchiny-poedut-nazad-v-ukrainu-a-ih-muzhya-otpravlyatsya-za-rubezh-sociolog/	Libanova, E. (2022c). <i>After the war, not women will go back to Ukraine, but their husbands will go abroad, the sociologist said</i> . https://focus-ua.cdn.ampproject.org/v/s/focus.ua/uk/amp/ukraine/520997-posle-voyny-ne-zhenshchiny-poedut-nazad-v-ukrainu-a-ih-muzhya-otpravlyatsya-za-rubezh-sociolog/
Лібанова, Е. (2023). <i>Україні потрібно буде залучити мінімум 300 000 мігрантів щороку. Соціологиня Елла Лібанова про екзистенційні проблеми з демографією і що можна зробити?</i> https://forbes.ua/war-in-ukraine/35-mln-ukraintsiv-u-2033-mu-nadzvichayno-optimistichny-stsenarij-sotsiologinya-ella-libanova-pro-veliki-problemi-z-demograficyu-v-ukraini-yaki-zarodilisya-shche-doviyini-shcho-z-tsim-robiti-25092023-16201	Libanova, E. (2023). <i>Ukraine will need to attract at least 300,000 migrants every year. Sociologist Ella Libanova on existential problems with demography and what can be done?</i> https://forbes.ua/war-in-ukraine/35-mln-ukraintsiv-u-2033-mu-nadzvichayno-optimistichny-stsenarij-sotsiologinya-ella-libanova-pro-veliki-problemi-z-demograficyu-v-ukraini-yaki-zarodilisya-shche-doviyini-shcho-z-tsim-robiti-25092023-16201
Лібанова, Е. (2024). <i>40 млн населення вже не буде. Або це будуть не українці</i> . https://lb.ua/news/2024/01/29/595959_ella_libanova_40_mlnnaselennya_vzhe.html	Libanova, E. (2024). <i>There will be no more 40 million people. Or it will not be Ukrainians</i> . https://lb.ua/news/2024/01/29/595959_ella_libanova_40_mlnnaselennya_vzhe.html
Михайлишин, Д. (2024). <i>Усе менше охочих повертатися. Як змінилися настрої українських біженців</i> . https://www.epravda.com.ua/publications/2024/03/25/711576	Mykhailyshyn, D. (2024). <i>Fewer and fewer are willing to return. How the attitudes of Ukrainian refugees have changed</i> . https://www.epravda.com.ua/publications/2024/03/25/711576
Мурликіна, А. (2023). <i>Як це – жити, втративши все. Мільйони українців стали безхатченками через війну</i> . https://texty.org.ua/articles/109781/zhyty-vtratyvshy-vse-miljony-ukrayinciv-staly-bezhatchenkamy-cherez-vijnu/	Murlykina, A. (2023). <i>What is it like to live after losing everything. Millions of Ukrainians became homeless because of the war</i> . https://texty.org.ua/articles/109781/zhyty-vtratyvshy-vse-miljony-ukrayinciv-staly-bezhatchenkamy-cherez-vijnu/
Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про Державний бюджет України на 2023 рік" (2022). https://itd.rada.gov.ua/584ab154-4db7-48ba-9ac0-443e8aa76e02	Explanatory note to the draft Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2023" (2022). https://itd.rada.gov.ua/584ab154-4db7-48ba-9ac0-443e8aa76e02

<p>Слущкий, Б. (2022). <i>Час працювати: як отримати допомогу від держави на відкриття власної справи</i>. https://www.unian.ua/economics/finance/dopomoga-na-vidkrittya-biznesu-yak-otrimati-dopomogu-vid-derzhavi-na-vidkrittya-vlasnoji-spravi-novin)</p>	<p>Slutsky, B. (2022). <i>Time to work: how to get help from the state to start your own business</i>. https://www.unian.ua/economics/finance/dopomoga-na-vidkrittya-biznesu-yak-otrimati-dopomogu-vid-derzhavi-na-vidkrittya-vlasnoji-spravi-novin)</p>
<p><i>Соціальна згуртованість і довіра громадськості</i>. (2023). https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM%20D%26A%20Social%20Cohesion%20and%20Public%20Trust_final%20version_ENG-UKR_%20%281%29.pdf</p>	<p><i>Social cohesion and public trust</i>. (2023). https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM%20D%26A%20Social%20Cohesion%20and%20Public%20Trust_final%20version_ENG-UKR_%20%281%29.pdf</p>
<p>Янковський, О., & Бадюк, О. (2023). <i>"Відбирають житло та перепродають"</i>. Як українцям захистити своє майно в окупації? https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rosiyski-okupanty-vidbyrayut-zhytlo-ukrayintsiv/32418933.html</p>	<p>Yankovsky, O., & Badiuk, O. (2023). <i>"They dispossess housing and resell it."</i> How can Ukrainians protect their property during the occupation? https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rosiyski-okupanty-vidbyrayut-zhytlo-ukrayintsiv/32418933.html</p>

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор працює в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автор не отримувала прямого фінансування для цього дослідження.

Ніколаєць К. Реєміграція українських біженців. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 4. С. 52-68. Серія. Економічні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(135\)04](https://doi.org/10.31617/3.2024(135)04)

*Надійшла до редакції 30.07.2024.
Отримано після доопрацювання 17.08.2024.
Прийнято до друку 21.08.2024.
Публікація онлайн 05.09.2024.*